

Limba română în context european (pe baza „Atlasului limbilor Europei”)

Nicolae SARAMANDU

Atlas Linguarum Europae (ALE) este cea mai amplă și mai complexă operă de *geografie lingvistică* elaborată până în prezent. Patronat de UNESCO, ALE a fost inițiat cu peste trei decenii în urmă de un grup de lingviști, printre care se afla și regretatul profesor Boris Cazacu. Până în prezent s-au publicat, în perioada 1983-2002, șase volume, cuprinzând *hărți lexicale* (în principal, hărți onomasiologice și hărți de motivație), fiecare volum fiind însoțit de o carte de *comentarii* la hărți.

Exprimându-ne în limbajul folosit când se vorbește de calculatoare, *Atlas Linguarum Europae* inaugurează seria atlaselor lingvistice din „a patra generație”, generațiile anterioare fiind reprezentate de *atlasele regionale*, *atlasele naționale* și *atlasele pe zone geografice sau pe familii de limbi* (de exemplu, ALM – *Atlasul lingvistic mediteranean*, respectiv, OLA – *Atlasul lingvistic slav* (cf. *ALE I/1*, 1983, p. XIX).

La elaborarea ALE participă toate țările europene, prin 47 de comitete naționale (în unele țări s-au constituit mai multe subcomitete: în Belgia, pentru wallonă și pentru flamandă; în Marea Britanie și în Republica Irlanda, pentru engleză și pentru limbile celtice; în Finlanda, pentru finlandeză și pentru suedeză; în Spania, pentru castiliană, catalană și galeză), la care se adaugă patru comitete pentru limbi minoritare: bască, frisonă, laponă și limbile țigănești.

În atlas sunt reprezentate peste 90 de limbi și de dialecte vorbite pe continentul european (de la Oceanul Atlantic până în Ural și în Caucaz), aparținând următoarelor familii de limbi:

- a) *indo-europene* (celtice, romanice, germanice, baltice, slave, iraniene, la care se adaugă albaneza, greaca și limbile țiganilor din Europa) – cele mai numeroase;
- b) *hamito-semitice* (malteza);
- c) *uralice* (fino-ugrice, permiane, volgaice, la care se adaugă neneța, din grupul samoed, și lapona);
- d) *altaice* (turcice, la care se adaugă calmuca, din grupul limbilor mongole);
- e) *caucaziene*;
- f) *basca*.

Rețeaua atlasului cuprinde 2.631 de localități (aproximativ o localitate la 2000 km²), fiind – în funcție de densitatea populației – mai rară în estul continentului. În România rețeaua e alcătuită din 84 de localități, dintre care 77 pentru graiurile românești și 7 pentru graiurile principalelor minorități (maghiari: 3, germani: 2, sârbi: 1, ucraineni: 1). Limba română e reprezentată în ALE de alte 19 localități, din țări învecinate: 13 (R. Moldova), 5 (Ucraina: 4 în regiunea Cernăuți, 1 în regiunea Odesa), 1 (Iugoslavia – Serbia). Pentru graiurile românești vorbite în afara României, materialul dialectal a fost

furnizat de comitetul iugoslav (pentru Serbia) și, respectiv, de colectivul de dialectologi de la Chișinău (pentru R. Moldova și Ucraina).

Alfabetul utilizat pentru transcrierea materialului lingvistic este cel latin, în care se transpun și datele ilustrând limbi care folosesc alte alfabete (chirilic, grecesc, arab). Limba în care sunt redactate părțile introductive ale atlasului este franceza. Comentariile la hărți sunt redactate în franceză, engleză sau germană. Cuvântul din titlul hărții e dat în franceză și în alte cinci limbi (rusă, engleză, germană, spaniolă și italiană).

Hărțile ALE sunt *hărți de simboluri*; termenii propriu-ziși, reprezentați pe hartă prin simboluri, apar în *legenda* care însoțește harta.

Pentru *hărțile onomasiologice* criteriul de bază în prelucrarea datelor este cel *etimologic*: formele sunt grupate în funcție de originea lor, fapt care permite stabilirea împrumuturilor și circulația termenilor.

ALE a adus o inovație în materie de hărți lexicale: *harta de motivație*, necunoscută atlaselor anterioare (naționale, regionale etc.). „Motivația” termenilor este mai puțin evidentă la nivelul unui domeniu lingvistic unitar (sau relativ unitar) din punct de vedere genealogic (de exemplu, la nivelul unei limbi sau al unei familii de limbi). Ea devine, însă, „transparentă” atunci când se regăsește în limbi aparținând unor familii diferite. Hărți de motivație au fost elaborate, de exemplu, pentru termeni precum «curcubeu», «nevăstuiică», «cosaș (insectă)», «licurici», «floarea-soarelui» etc. Reunind limbi diferite sau grupuri de limbi diferite, motivația evidențiază „rațiunea” sau „mentalitatea comună” care a stat la baza denumirilor.

ALE pune fiecare limbă europeană într-o perspectivă nouă. Ariile lingvistice, depășind granițele unei limbi sau ale unei familii de limbi, evidențiază conexiuni insuficient cunoscute sau necunoscute anterior¹.

Vom comenta două hărți ALE, relevând semnificația lor pentru limba română.

Harta 2. «LUNĂ» (astrul) (ALE I/1, 1983) pune o problemă interesantă, care privește și limba română, referitoare la raportul dintre numele «lunii» (astrul) și termenii utilizați pentru a desemna noțiunea de ‘lună (de zile)’. Există o legătură directă între astru și intervalul de timp (de aproximativ 30 de zile) în care astrul, *luna*, realizează o rotație completă în jurul pământului, *o lună* (de zile), ceea ce explică faptul că în diferite limbi se folosește un singur termen pentru ambele noțiuni.

Cele mai multe denumiri pentru «lună» (astrul) în limbile europene provin de la doi radicali indo-europeni:

a) ie **louksnā* (sau **leuksnā*), cu sensul primar de ‘lumină’, din care provine atât lat. *lux*, *lumen* „lumină” (> rom. *lume* înv. „lumină”, cf. *lumea ochiului* [= lumina ochiului] ‘pupilă’) (cf. și engl. *light*, germ. *Licht* „lumină”), cât și lat. *luna* „lună” (astrul), termen moștenit cu acest sens de limbile romanice;

b) ie. **mēnes-*, **mē(n)s-* (de la o rădăcină ie. **mē-* ‘a măsura’), însemnând ‘lună’ (astrul), care apare în latină ca *mensis*, cu sensul ‘lună (de zile)’, termen transmis cu acest sens limbilor romanice (fr. *mois*, ital. *mese*, sp. *mes*), cu excepția românei, de fapt a dacoromânei, pentru că în aromână și în meglenoromână s-a păstrat *mes* „lună (de zile)”.

La fel ca în latină (*mensis – luna*), existau termeni diferiți pentru cele două noțiuni în greaca veche (cf. greaca actuală: μήνας ‘lună de zile’) – φεγγάρι, σελήνη ‘lună’ (astrul), probabil și în tracă (cf. alb. *muaj* ‘lună (de zile)’ – *hënë* (*hënëz*) ‘lună’ (astrul).

¹ Pentru informații suplimentare privind *Atlasul Limbilor Europei*, cf. *Saramandu 1989*: 203-207.

Cum se explică situația din dacoromână, unde avem astăzi un singur termen, *lună*, pentru cele două noțiuni, ‘lună’ (astrul) și ‘lună (de zile)’? Constatăm că lat. *mensis* nu s-a păstrat, sensul lui fiind preluat de lat. *luna*. Este vorba de o confuzie veche sau recentă?

Răspunsul la această întrebare trebuie să-l căutăm într-o inscripție latinească descoperită pe teritoriul Daciei, semnalată de Vasile Pârvan în 1911 (în *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului dacoromân*, București, 1911, p. 86-143), în care cuvântul *luna* apare în locul lui *mensis*. Avem aici dovada unei vechi confuzii între *luna* și *mensis* (în favoarea termenului *luna*) pe teritoriul Daciei, confuzie datorată, foarte probabil, influenței limbii autohtonilor.

Inscripția semnalată de V. Pârvan a dat naștere la comentarii cu privire la o veche diferențiere dialectală între romanitatea nord-dunăreană și cea sud-dunăreană și, de asemenea, cu privire la continuitatea românilor în Dacia. Iată opinia lui Sextil Pușcariu: „uneori putem face deducții interesante și din păstrarea unor cuvinte vechi. [...] Poate nu e o simplă întâmplare că la noi cuvântul *luna* a înlocuit pe *mensis*, conservat la aromâni și megleniți. Precum a arătat V. Pârvan, *luna* cu sensul francezului ‘mois’ se găsește în *Corpus Inscriptiorum*, volumul III, tocmai pe o inscripție din Dacia Traiană” (*Limba română*, I, București, 1940, p. 248). G. Ivănescu, menționând, la rândul său, inscripția semnalată de V. Pârvan, își însușește concluzia trasă de acesta: „Câteva argumente lingvistice în sprijinul prezenței unei populații romanice, ba chiar a strămoșilor dacoromânilor, la nordul Dunării după părăsirea Daciei de către romani, a adus V. Pârvan [...]. El invocă și faptul că, într-o inscripție din Dacia, apare cuvântul *luna* în locul lui *mensis*. Dar cum *luna* e cuvântul păstrat până astăzi în dacoromână, pe când macedoromâna și meglenoromâna au *mes*, ca și limbile romanice occidentale (fr. *mois*, it. *mese* etc.), urmează că dacoromânii sunt urmașii populației de limbă latină din Dacia” (*Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 74-75).

Nici V. Pârvan, nici lingviștii menționați nu au plasat datele oferite de română într-un context european mai larg. Am spus că situația semnalată pentru latina vorbită în Dacia se datorează, foarte probabil, influenței limbii autohtonilor, ceea ce vine în sprijinul ideii continuității populației romanizate în nordul Dunării.

Harta ALE «LUNĂ» (Brozović 1983) pune în evidență următoarea situație cu privire la termenii folosiți pentru denumirea astrului și, respectiv, pentru noțiunea ‘lună (de zile)’:

a) diferențierea formală a celor două noțiuni, pe baza unor radicali diferiți în indo-europeană. Este ceea ce se constată în latină – *mensis* ‘lună (de zile)’ < ie. **mēnes-*, **mēns-* și *luna* ‘lună’ (astrul) < ie. **louksnā* – și în limbile romanice actuale, cu excepția românei (a dacoromânei). Aceeași era situația în greaca veche, continuată în greaca actuală, și probabil în iliră, continuată în albaneză (vezi *supra*).

b) diferențierea formală a celor două noțiuni, pornindu-se de la un singur radical indo-european. Este situația care se constată, de exemplu, în limbile germanice: pornindu-se de la ie. **mēnes-*, **mē(n)s-*, s-a ajuns la două cuvinte: germ. *Mond* ‘lună’ (astrul) și *Monat* ‘lună’ (de zile), engl. *moon* ‘lună’ (astrul) și *month* ‘lună (de zile)’.

c) nediferențierea formală a celor două noțiuni, adică utilizarea unui singur termen pentru a le denumi. Este situația care se constată într-o largă arie est-europeană, incluzând atât limbi indo-europene (baltice, slave, iraniene), cât și limbi neindo-europene (uralice, altaice). Aici se încadra vechea slavă (slava comună), așa cum rezultă din limbile slave actuale. De la sl. com. **mēsno-* (< ie. **mē(n)s-*) s-a ajuns la rus., brus. *mesjac*, sb., cr. *mjesec*, bg., slav mac., sloven. *mesec*, însemnând, în fiecare

dintre aceste limbi, atât ‘lună’ (astrul), cât și ‘lună (de zile)’. Pentru limbile baltice, cf. let. *mēnesnīca*, cu ambele sensuri; cf. și iran. *mæj*, *meng*, cu corespondent în pers. *māh* ‘moon/month’. Pentru familia limbilor uralice, menționăm radicalul uralic **kuŋe* ‘moon/month’, din care provine atât forma din grupul samoied, *kⁱ*, cât și forma din maghiară (grupul fino-ugric): *hó*. De asemenea, în turcă (limbă turcică, din familia limbilor altaice), există un singur termen, *ay*, cu ambele sensuri.

După cum știm din atestările istorice, începând cu antichitatea, în acest vast spațiu est-european se găsea și traca (de care aparținea limba dacilor), care, foarte probabil, la fel ca limbile menționate mai sus, avea un singur termen pentru cele două noțiuni. În felul acesta înțelegem confuzia, în inscripția latinească din Dacia, între *luna* și *mensis*, *luna* preluând și sensul lui *mensis* și ajungându-se la un singur termen pentru cele două noțiuni, după modelul limbii autohtonilor. Aceasta ar fi o confirmare a opiniei exprimate de Vasile Pârvan (reluată de S. Pușcariu și G. Ivănescu) privind continuitatea populației romanizate în Dacia. Româna nord-dunăreană (dacoromâna) atestă o veche trecere de la utilizarea a doi termeni la folosirea unui singur termen pentru cele două noțiuni: ‘lună’ (astrul), ‘lună (de zile)’.

Harta 37. «MUNTE» (*ALE I/4*, 1990). Albert Dauzat afirma că numele de munți sunt cele dintâi care au permis reconstituirea unor baze și grupuri lingvistice vechi, unele dintre ele preindoeuropene². „Diferitele denumiri pentru «MUNTE» în idiomurile romanice au fost adesea luate în considerație în dezbaterile despre substrat, pentru motivul evident că regiunile muntoase păstrează adesea trăsături primitive ale limbilor”³.

Faptul că în denumirile pentru «MUNTE» și pentru munți, în general, se păstrează termeni vechi e ilustrat chiar de numele sub care sunt cunoscute încă din antichitate principalele două lanțuri muntoase din Europa: Alpii și Carpații. Numele *Alpi* conține rădăcina *alp-* (*alb-*), de origine preindo-europeană. În germană și în italiana de nord cuvântul apare chiar ca termen comun: germ. *Alp* ‘pășune înaltă’ < germ. medie. *Albe*, care însemna ‘platou’. În Italia de nord, *alpe* (pl. *alpi*) înseamnă același lucru: ‘platou la înălțime (în munte)’. Radicalul **alb-* apare în numele de origine celtă al unui oraș din nordul Italiei: *Alba*⁴.

La originea numelui *Carpați* se găsește un termen trac (traca era o limbă indo-europeană), pe care îl recunoaștem până azi în alb. *karpë* ‘stâncă’; cf. și *Kárpáthos*, numele unei insule (stâncoase) din Marea Egee.

În albaneză, termenul comun pentru «munte» este *mal*, cuvânt autohton (de origine tracă, sau traco-dacă), pe care îl regăsim în română: *mal*, dar nu cu sensul de ‘munte’, ci cu cel de ‘margină (abruptă) a unui râu; râpă; povârniș; coastă abruptă’ (cf. *DEX*, s.v.). Ca termen entopic, însă, *mal* are aproape totdeauna sensul originar de ‘munte, deal, ridicătură de pământ’ (Iordan, *Toponimie românească*, apud *Brâncuș* 1983: 91), sens pe care, ca apelativ, îl păstrează, regional, până astăzi (Densusianu, apud *Brâncuș*, ibid.). „Sinonimia cu *munte* (< lat. *montem* a determinat modificarea semantică a lui *mal*” (*Brâncuș*: ibid.), ceea ce nu a fost cazul în albaneză. Schimbarea de sens a început într-o epocă foarte veche, dat fiind că în daco-moesiană *mal* însemna deja

² Cf. Albert Dauzat, *Introduction à l'étude des noms de rivières et des noms de montagnes en France*, Paris, 1955, p. 251 (apud *Caprini* 1990: 4).

³ *Caprini* 1990: 6.

⁴ Probabil și în numele *Albania* ‘ținut muntos’.

‘râpă, mal stâncos’. Proba o avem în toponimul *Dacia malvensis*⁵, devenit, în timpul stăpânirii romane, *Dacia ripensis*. În adj. *ripensis*, care l-a înlocuit pe *malvensis*, se recunoaște lat. *ripa*, devenit ulterior, în română, *râpă* (cf. și fr. *rive* ‘mal’).

Unul din numele cele mai răspândite pentru «munte» în limbile europene are la bază radicalul ie. **bhregh*. Continuatori ai acestui radical se întâlnesc în irlandeză (limbă de origine celtă), în armeană, în sanscrită, în gotică etc.; radicalul ie. se regăsește în tipul *berg.*, atestat în toate limbile germanice vechi, cu descendenți în cele mai multe din limbile germanice actuale. Același tip lexical îl găsim în limbile slave, ca împrumut vechi din germanică: sl. com. *brěgŭ*. În limbile slave se constată, însă, evoluția de la sensul de ‘munte’ la cel de ‘mal’: rus. *bereg*, sb., cr., slav mac. *breg*, bg. *brjag* etc., toate cu sensul ‘mal’. În slava macedoneană *breg* înseamnă atât ‘munte’, cât și ‘mal’, ceea ce ne permite să recunoaștem evoluția semantică menționată. Constatăm, așadar, în slava comună aceeași evoluție de sens ca în traco-dacă.

Exemplele prezentate în expunerea de față pun în evidență modificări semantice ale termenilor din română explicabile prin tracă (traco-dacă), pentru care se pot stabili conexiuni cu alte limbi europene vechi și actuale⁶.

Abrevieri

- ALE I/1, 1983* – *Atlas Linguarum Europae (ALE)*, I, premier fascicule, *Cartes* (1-19), *Commentaires* (I-XIV), Assen, 1983, XCVII + 177 p.
- ALE I/4, 1990* – *Atlas Linguarum Europae (ALE)*, I, quatrième fascicule, *Cartes* (37-44), *Commentaires* (XXVI-XXX), Assen, 1990, XXII + 204 p.
- Brâncuș 1983* – Grigore Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, București, 1983.
- Brozović 1983* – D. Brozović, *Lune, carte onomabologique. Commentaire*, în *ALE I/1, 1983*, p. 9-17.
- Caprini 1990* – Rita Caprini, *Montagne, carte onomasiologique. Commentaire*, în *ALE I/4, 1990*, p. 3-30.
- Ivănescu 1980* – G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980.
- Pușcariu 1940* – Sextil Pușcariu, *Limba română*, I, București, 1940.
- Saramandu 1989* – Nicolae Saramandu, *Atlas Linguarum Europae (ALE). Metodologia culegerii și interpretării datelor*, în „Anuarul Institutului de Cercetări Etnologice și Dialectologice”, VIII-IX, București, 1989, p. 203-215.
- Saramandu 1998* – Nicolae Saramandu, *Le rapport entre le thrace et les anciennes langues européennes*, în „The Thracian World at the Crossroads of Civilisations”, II, București, 1998, p. 673-678.

Romanian Language in European Context (based on the “Atlas Linguarum Europae”)

The author analyses two linguistic maps from *Atlas Linguarum Europae (ALE)*: «MOON» and «MOUNTAIN», investigating the semantic relations between Romanian and other European languages. The given examples lay emphasis on semantic changes undergone by Romanian terms, changes that are to be explained via Thracian-Dacian. Similar semantic evolutions are to be found in other old and contemporary European languages.

⁵ Cf. și toponimul *Dimallum* la Titus Livius; cf. și let. *mala* ‘mal’ (apud. *Caprini 1990*: 24).

⁶ Cf. *Saramandu 1998*: 673-675, 677-678.